

זמן שקיעת החמה בירושלים ועוד (מעודכן ומתוקן, מרחשון תשפ"ג)

בפתח הדברים יש לציין ולהדגיש, כי הנה לפני כ-20 שנה ויותר, היו שרצו לחלוק באופן עקרוני על הענין של "ניכוי הרים", ופרסמו שיש להקדים בהרבה את השקיעה בירושלים, [ובחלק מהשכונות אף ב-10 דק' ויותר], וזאת מחמת הסתרה מוקדמת של השמש ע"י ההרים שממערב לעיר. וטענו כי יש לעשות לכל שכונה לוח נפרד, לפי הסתרת ההרים שממולה. ואחרים חלקו על כך בהחלט, והוכיחו והכריחו את הענין של "ניכוי הרים", וכפי שנכתוב בהמשך בע"ה. (אם לא משום חומרא והרחקה, וכדאיתא בשבת ל"ה, אתון דלא קים לכו בשיעורא דרבנן וכו'). ואנחנו **לא באנו כלל לדון כאותם שרצו להקדים כך**, ואין אנו מערערים כלל על עיקר הענין של "ניכוי הרים", אלא באנו לברר ולהוכיח כי יש לקבוע לכל העיר את זמן השקיעה בזמן השקיעה המישורית, [זמן זה נדפס כיום ב"לוח העליון" שב"לוח העיתים לבינה"], וכי שיטת הלוחות המאחרים את זמן השקיעה, לענ"ד **אינה מובנת כלל**, ומהטעם שנבאר בע"ה. [וכל דברינו הם גם אם **לא** נחוש לספקו דהגראז"מ זצ"ל, וכפי שנבאר בע"ה]. ולכן יש לשים לב כי דברינו אינם שייכים כלל לפולמוס הנ"ל שהתעורר בזמנו.

[**נתון העניינים:** א. בירור הענין, והתמיהה על "שיטת הלוחות". ב. התפתחות הלוחות, והאם היתה הוראה כזו מגדולי ישראל. ג. בירור על "מנהג ירושלים" בזה. ד. היחס של גדולי ישראל ללוח. ה. סיכום, ולמעשה. ו. **נספח:** בירור קצר בענין ה"נץ" בירושלים.]

א. ונקדים בקיצור. הנה האופן הקל והפשוט לקביעת זמן השקיעה [ונץ החמה], הוא כפי השקיעה המישורית, [ובלשון הגרימ"ט ה"אסטרונומית"], והיינו כאילו אין הקדמה או איחור ע"י הפרש הגובה שבין העיר לאופק, אלא כאילו העיר והאופק בגובה שווה. וזהו החישוב המוסכם גם על בעלי הלוחות לענין קביעת שעות היום שמהנץ ועד השקיעה, [ונפ"מ לסוף זמן ק"ש ותפילה להגרי"א, ועוד], שמחשבים את י"ב שעות היום מהנץ המישורי עד השקיעה המישורית, [כיון שע"י הזמן שמהנץ עד חצות ושמחצות עד השקיעה, הוא בהכרח שווה, וחצות הוא בדיוק בסוף שעה שישית]. וכמו"כ לענין זמן השקיעה עצמה, [וכן לענין הנץ], רבים מבעלי הלוחות בערי הארץ ובחור"ל, קובעים כפי השקיעה המישורית. וכן המנהג מקדמת דנא בב"ב ובצפת ובעוד מקומות, שלא מאחרים את השקיעה מחמת גובה העיר מהים. [וגם הלוח החשוב והנפוץ בכל הארץ "עיתים לבינה", ישנם ערים בהם הוא קובע את השקיעה בזמן השקיעה המישורית, ללא איחור מחמת גובה העיר].

אך בירושלים, בעלי הלוחות [הגרי"מ טוקצ'ינסקי זצ"ל והר"מ שפירא זצ"ל ויבלחט"א הת"ח בעלי הלוחות בדורינו שליט"א] קובעים את זמן השקיעה **כחמש** דק' אחרי השקיעה המישורית. והוא מחמת גובה העיר [כ-800 מ'] ביחס לאופק, שהוא בים. [הערה: זמני הרב טוקצ'ינסקי מקדימים לזמני הלוחות הנפוצים כיום, בין דקה אחת ל-3 דק', וזאת מחמת חוסר דיוק של לוח הרב טוקצ'ינסקי (מכמה סיבות), אבל בעיקר השיטה אין הבדל ביניהם].

ויסוד הסברא הוא, דכיון שהשמש נראית עדיין בעיר, מחמת שהעיר גבוהה מהאופק, לכן אע"פ שכבר היתה השקיעה המישורית, נחשב עדיין יום. ובאמת מרן הגרא"ז מלצר זצ"ל נסתפק בזה, [במכתבו להגרימ"ט, ונדפס באבן האזל ה' ק"ש] דשמא לעולם אין לאחר את השקיעה אחרי השקיעה המישורית, אע"פ שרואים בפועל את השמש. ויש סברא בזה, כי הרי השמש באמת כבר מתחת האופק, והיא כבר ירדה מחצי הכדור העליון, לחצי הכדור התחתון. אך אעפ"כ בעלי הלוחות ס"ל להקל בזה, ומאחרים את השקיעה, וכנ"ל. והוכיחו שיטתם בעיקר מסתימת לשונות הגמ' והפוסקים, וגם מסברא, דרחוק מאד לומר דיחשב ספק לילה כשהשמש עדיין נראית.

אך דא עקא, שבמציאות **אין השמש נראית כלל** בירושלים אחרי השקיעה המישורית [ואף נסתרת כמה דק' קודם לכן] על אף גובהה של העיר, חוץ ממקומות מסוימים בבית וגן ובגילה, בזמנים

מסוימים בשנה. וזאת מחמת שבצד המערבי של העיר, יש את הר הקסטל וההרים הסמוכים לו, החוסמים את זווית הראיה האלכסונית שמהעיר לים. ובאמת שברוב העיר גם לולא הרים אלו לא היתה השמש נראית אחרי השקיעה המישורית, וזאת מחמת רוחב העיר בעצמה. עיין להלן.

אלא שבעלי הלוחות "מצרפים" את הענין של "ניכוי הרים". והיינו, שמנכים את הרי המערב כמאן דליתנייהו, ו"כאילו" השמש עדיין נראית. והיינו, דהנה הגרימ"ט זצ"ל בספרו "בין השמשות" וכן בספרים החשובים "זמני הלכה למעשה" וספר "זמנים כהלכתם" דנו בבי' הנידונים, בכל נידון בפ"ע, והכריעו בכל אחד מהם לקולא, דהיינו א. דאם השמש נראית באיחור מחמת גובה העיר, הרי השקיעה מתאחרת. ב. דמנכים הרים המסתירים את השמש. ובירושלים, בעלי הלוחות מצרפים את ב' הדברים יחד, ומאחרים את השקיעה מחמת גובה העיר, ובניכוי ההסתרות.

ולענ"ד ובמחכ"ת, "צירוף" זה תמוה, ואינו מובן כלל! כי הן אמנם עיקר ענין "ניכוי הרים" הוא מוכח, וכמו שהאריכו בספרים הנ"ל להוכיח מראשונים בגמרא דטבריא, ומפוסקים. ובאמת הוא מוכרח מצד עצמו, דאל"כ בעיר היושבת תחת ההר או בעשרות קרנים, תהיה השקיעה בעוד היום גדול, וזה לא יתכן. אך בנידון דידן אין ה"ניכוי" מובן כלל.

ומשום דעיקר הענין של "ניכוי הרים" יסודו הוא משום דלעולם אין להקדים את השקיעה לפני השקיעה המישורית, שהיא השקיעה האמיתית, משום שאז השמש יורדת מזווית **שמעל** האופק, לזווית **שמתחת** האופק, וברגע של השקיעה, השמש נמצאת בזווית ישרה, במעלה 0, [והיא השקיעה הקובעת לענין חישוב שעות היום, גם לדעת בעלי הלוח, וכנ"ל], ומה שהשמש נסתרת ע"י ההרים, כשהיא עדיין בזווית אלכסונית כלפי מעלה, זה נחשב כ"הסתרה" בעלמא, ואין זה "שקיעה", כיון שהיא עדיין **מעל** האופק האמיתי, ולא שקעה.

וא"כ אין לנו ב"ניכוי הרים" אלא שלא להקדים את השקיעה לפני השקיעה המישורית, כיון שעדיין אין זה שקיעה אלא הסתרה בעלמא, אבל **אחרי** שכבר היתה השקיעה המישורית, לא שייך כלל כל עיקר הענין של "ניכוי הרים", כי הרי השמש כבר ירדה אל מתחת האופק, ואין כאן כלל הסתרה מוקדמת, אלא שקיעה בעתה ובזמנה.

וא"כ אף דנקטינן לעיקר דכל עוד שהשמש נראית, לא נחשב עדיין שקיעה, ודלא כספקו דהגראז"מ זצ"ל, מ"מ זהו רק אם רואים **בפועל** את השמש, אבל אם יש הרים המסתירים, ואינה נראית, **הרי אינה נראית!** ואין שום טעם לאחר את השקיעה, כי לא שייך בזה כלל הענין של "ניכוי הרים" וכמוש"כ.

והיינו דסגי באחד מן השנים כדי שיחשב שעדיין לא שקעה החמה. דהיינו, או כשהחמה עדיין בזווית אלכסונית כלפי מעלה והיא **מעל** האופק, ואז אפילו אם אינה נראית בפועל מחמת הסתרת ההרים, נחשב עדיין יום. או כשבפועל החמה עדיין **נראית** בעיר, ואע"פ שנראית אחרי השקיעה המישורית. אבל כשכבר היתה השקיעה המישורית, וגם בפועל אין החמה נראית, באופן זה בודאי נחשב שכבר שקעה החמה.

ונוסיף ונבאר, דהנה הדבר ידוע ומוסכם שגובה המקום אינו מאחר את השקיעה כלל, ובארץ שכולה גבוהה אלפי מטרים מעל פני הים, כגון במדינת מקסיקו, לא תתאחר השקיעה כלל מחמת הגובה. וכמו"כ סימני ההכסף וכו' הם במקום הגבוה כמו במקום הנמוך. וההשפעה היחידה של הגובה, היא רק כשע"י הגובה נוצרת "זווית ראייה". דהיינו, כשהעיר יושבת בהר, ובמערבה יש מדרון, שאז נוצרת זווית ראייה אלכסונית כלפי מטה, המאפשרת לראות את השמש באיחור, גם כשהיא מעלה או שתיים **מתחת** האופק. והנה הלא "זווית ראייה" זו קיימת רק כשיש מדרון פנוי עד האופק, אבל כשיש הרים ממול, הרי הזווית לא קיימת! ואין שום הבדל בין זה, למקום מישורי שאין לו "זווית ראייה" זו! ובאופן כזה הגובה איננו סיבה כלל לאחר את השקיעה!

וענין "ניכוי הרים" לא שייך כאן כלל, וכמו שביארנו, כי "ניכוי הרים" הכוונה לנכות **הסתרה מוקדמת**, וזהו רק כשיש הר שהוא גבוה **יותר מהעיר**, והוא מסתיר את השמש **קודם** השקיעה האמיתית, דהיינו כשהשמש עדיין **באלכסון כלפי מעלה**, כי אז אנו אומרים שאין זה "שקיעה" אלא

"הסתרה", היות והשמש עדיין מעל האופק, אלא שהיא נסתרת, מחמת ההר שהוא גבוה יותר מהעיר, [ואין הבדל בין גג של מערה המסתיר את השמש מלמעלה באמצע היום, להר המסתיר את השמש לפנות ערב], אבל לנכות מתחת לגובה העיר, כמו שרוצים בירושלים, זה לא ניכוי הסתרה מוקדמת, כי השמש הרי באמת כבר שקעה מתחת האופק, אלא זה "יצירת" זוית ראייה דמיונית אלכסונית כלפי מטה, שאיננה קיימת במציאות! כדי להחשיב "כאילו" השמש נראית עדיין, וזה דבר זר ומוזר שאין לו שום הבנה! ואין שום סיבה לדון כך!

2. והנה יש שהבינו וטענו, דענין זה של "ניכוי הרים", הגדרתו הוא, שמתייחסים להרים כ"הפרעה חיצונית", וכאילו הם "שקופים" או "אינם קיימים". ולכן גם בנידון זה, שכבר היתה השקיעה המישורית, ס"ל לנכות את ההרים, ולדון כאילו אינם קיימים, ואע"פ שה"ניכוי" נעשה מתחת גובה העיר, ואחרי שהשמש כבר ירדה מתחת האופק המישורי.

אך לענין נראה ברור, כי מלבד שאין שום מקור והכרח להגדרה כזאת, הרי היא באמת אינה מובנת כלל, דהרי כך מבנה הארץ כברייתה, ואיך יתכן "לא להתייחס" להרים, ולהחשיבם כאילו "אינם קיימים"? ועוד, אם זאת היא ההגדרה של "ניכוי הרים", מה נאמר בעיר היושבת בעמק, כמו ים המלח או טבריא, דאין ההסתרה מחמת "הר" שנוכל לומר שהוא כ"הפרעה חיצונית", אלא שהעיר עצמה עמוקה משאר הארץ, וההסתרה היא ע"י "המישור הרגיל" שסביבות העיר, ואין כאן "הרים" לנכות, ולהחשיבם כ"הפרעה חיצונית". והרי ברור שגם במקומות כאלו, לא תוקדם השקיעה מזמן שכבר לא רואים את השמש בעיר.

ועל כרחך ההגדרה של "ניכוי הרים" היא כמו שביארנו, דשקיעה "מוקדמת" דהיינו כשהשמש עדיין בזוית אלכסונית כלפי מעלה, אלא שאינה נראית לנו מחמת הרים שבמערב העיר, או מחמת שהעיר יושבת בעמק, זה אינו "שקיעה" אלא "הסתרה בעלמא". וא"כ לא שייך ניכוי, אלא עד השקיעה המישורית, ותו לא, וכמו שכתבנו.

זאת ועוד, כי באמת גם לפי הבנת הטוענים הנ"ל, א"א כלל לאחר את השקיעה בכל ירושלים אחרי השקיעה המישורית. דהנה באמת הלא כדי שהשמש תיראה בפועל בעיר שלימה לאחר השקיעה המישורית, צריך שכל העיר תשב במדרון כלפי מערב, אבל בעיר היושבת בשטח הרוחב של גובה ההר, [כמו העיר "ירושלים"], אפילו אם אין כלל הרים במערב העיר, לא תיראה השמש אלא בקצה העיר שבשיפוע ההר, אבל לא בכל העיר, כיון שרוחב השטח של העיר, מבטל את הזוית האלכסונית. וא"כ, כדי לאחר את השקיעה בכל ירושלים, לא רק שצריך "לנכות" את הרי הקסטל, ולהחשיב אותם כאילו אינם קיימים, אלא צריך גם כאילו "לחתוך" באלכסון בכל שכונה ושכונה את ההר עצמו של ירושלים, כדי "ליצור" כאילו "זוית ראייה" אלכסונית, ואין לזה שום טעם והגיון, כי בודאי לא שייך להחשיב את השטח של העיר עצמה כ"הפרעה חיצונית" ו"לנכות" את השטח עצמו! וכמו שבמישור ארוך הגבוה כולו מעל פני הים, פשוט וברור שאין לאחר כלל את השקיעה, כמו כן כל שטח העיר של ירושלים צריך להיות נידון כמישור ארוך, ואין לאחר כלל את השקיעה, ואע"פ שכל השטח של העיר גבוה מפני הים!

ועולה מכ"ז, כי גם בלא ספקו דהגראז'מ, א"א כלל לאחר את השקיעה בירושלים אחרי זמן השקיעה המישורית, כיון שבמציאות כבר אין השמש נראית, ו"ניכוי הרים" לא שייך כאן כלל. וא"כ אין שום יתרון לגובה של העיר! וא"כ יש לקבוע אז, את זמן השקיעה, וכמו במקומות הנמוכים שאין להם זוית ראייה המאחרת את השקיעה, דדא ודא אחת היא!

[והנה יש שהסכימו לכל הנ"ל, אך טענו שאם יש בעיר או בסמוך לה איזה מקום שהשמש נראית, זה מאחר את השקיעה לכל העיר. וכך חישובו בעלי לוח "ביכורי יוסף", ויצא להם זמן הקרוב לזמני הלוחות, וזאת ע"י ראית השמש בבית וגן או בגילה או במושב אורה הסמוך לירושלים.

אבל באמת זה תמוה מאד, (וגם בעלי הלוחות מסכימים לזה), איך אפשר לאחר את השקיעה בכל העיר, ואפילו בשכונות מרוחקות מרחק רב מאד, בגלל שבקצה העיר או סביבותיה אפשר לראות את השמש. ואם ירושלים תתרחב עד גוש דן, או בעיר גדולה כמו ניו יורק, האם השקיעה תתאחר בכל העיר, אתמהה. וכן כתבו בספר "זמני הלכה למעשה" ובספר "חסד לאברהם" בפשיטות,

שבדאי יש לדון בכל נקודה בעיר, בפני עצמה. (וביאר שאלו זה שייך כלל למש"כ החיד"א שכל שנראית חמה אפילו על מקום גבוה שבעיר, לא חשיב שקיעה. כי אין הכוונה ל"סיבה", אלא ל"סימן" בעלמא, שגם בכל העיר אין כאן אלא "הסתרה מוקדמת" מחמת בתים וכה"ג, ולא מקדימים את השקיעה מחמת "הסתרה מוקדמת").

הדברים הנ"ל התלבנו בס"ד זמן רב עם כמה ת"ח, והתבררו הדק היטב עם הג"ר אברהם סימפולניסקי שליט"א, והוא כבר העלה את הדברים בהרחבה ובבהירות בספרו "חסד לאברהם". [כדאי לעיין שם בקונטרס א' סימנים א' ב' ו'] והוא גם ביקש לפעול בענין זה, לתועלת הרבים, ולאפרושי מאיסורא.

וכמו כן בספר "יום ולילה של תורה" סימן י"ג, חולק בהחלט על שיטת הלוחות מטעם זה. וכן בקונטרס "זמן שקיעת החמה" (עמ' עז ועז וצו) טוען זאת בתוקף. וכן קבלנו מכתב מהגאון ר' נתן רוטמן שליט"א, וז"ל המכתב: "דברי הרב הגדול ה"חסד לאברהם" נראים נכונים וברורים, שאין מקום לאחר מהשקיעה המישורית אלא משום שרואים **בפועל** את השמש באופק... וככל שכתבת במכתבך בבהירות הסברא. וכשגרנו בנוה יעקב עורר על כך הגאון ר' אליהו דוד רייכמן, שצריך להקפיד על השקיעה המישורית, כיון שה"נראית" אינה "נראית". עכ"ל.

ב. והנה יסוד שיטת הלוחות הוא ע"פ הגר"מ טוקצ'ינסקי זצ"ל, שנקט כן בספרו "בין השמשות", מסברא דיליה, ואמנם כבר קדמו הגר"ח"ד שפיצר זצ"ל בספרו "נברשת", שנוקט וכותב שהשקיעה בירושלים היא בזמן השקיעה בים, וכמו כן ר' נתנאל סופר וחבירו, הלכו לתצפת על השקיעה בים מההרים שסביב ירושלים, ועשו מזה לוח לזמן השקיעה בירושלים. אלא שכבר הוכיח ה"חסד לאברהם" מתוך דברי ה"נברשת", שהוא סבר בטעות שע"י קביעת השקיעה בירושלים לפי השקיעה בים, היא תהיה שוה לשקיעה המישורית, שהרי כתב שע"י ניכוי ההרים תהא השקיעה בירושלים שוה לשקיעה ביפו, (מלבד ההפרש המועט מחמת הריחוק למערב). ויתכן שגם הר"נ סופר נמשך בזה אחרי ה"נברשת". והגר"מ"ט הוא זה שנקט בפירוש את "שיטת הלוחות", דמנכים הרים גם לשקיעה המאוחרת אחרי השקיעה המישורית.

ובאמת גם הגר"מ"ט עצמו לא הוה ברירא ליה להורות כן למעשה, אחרי מכתבו של מרן הגראז"מ זצ"ל אליו. וכמו שכתב בספרו [עמ' קנח], "כי לא אמרתי דבר זה כדבר פשוט וברור, וכיון שהדר"ג מערער בזה, איני כדאי שיסמכו עלי בדן קשה כזה, ואולי יתברר הדבר במשך הזמן על ידי או על ידי אחרים". וזאת, גם אם רואים **בפועל** את השמש, **וכ"ש אם במציאות לא רואים כלל**, וכנ"ל.

וכמו כן בלוחות שהוציא הגר"מ"ט **לא פרסם כלל את זמני השקיעה!** ורק פרסם את זמן הדלקת הנר בע"ש. אלא שבעלי הלוחות הבאים אחריו התחילו לקבוע ולפרסם כן למעשה, ה"ה הלוח של ר' משה שפירא, שקבע את הזמנים כפי שיטה זו, וכן לוחות מסחריים שהעתיקו את זמני השקיעה מהטבלאות שבספר "בין השמשות". וגם אחר פטירת הגר"מ"ט לא רצה בנו ר' ניסן אהרן זצ"ל להכניס ללוח את זמני השקיעה, [ואע"פ שבקשוהו להכניסם, כפי ששמענו מבנו שליט"א] עד שנת תשד"מ, שאז התחיל להכניס את השקיעה, אחרי שבלא"ה הזמנים נתפרסמו ע"י הלוחות המסחריים שהעתיקו את הזמנים מספרו וכנ"ל.

ועוד מבואר בדברי הגר"מ"ט שם כי **לא היה ידוע לו על שום הוראה ממי מגדולי ישראל, שהורה להקל קולא זו**. שהרי כתב שם [עמ' קס] "אני בעניי הייתי עומד על שלי שגם באותם ארבעת הדקות שלפני 12 [א"ה, שעה 12 היא שעת קריאת המוגרב הישמעאלי, ובכל יום כווננו אז את השעון לשעה 12, והוא שוה לזמן השקיעה המאוחר שנקטו בעלי הלוחות] יש להחזיק גם בירושלים ליום, אולם כאשר אמרתי, מכיון שהדר"ג שדעתו רחבה אינה מסכמת לי בפרט זה, **וטרם שמענו בזה חוות דעת שאר גאוני דורינו וארצינו**, איני ראוי שיסמכו עלי בחומר כזה למעשה, למול בש"ק בנולד בש"ק לפנות ערב, תוך 4 דק' קודם 12".

וגם ממקורות אחרים לא ידוע על הוראה מגדולי ישראל להקל קולא זו, [ואדרבה יש מקורות מחכמי ירושלים שהורו להחמיר בזה, וכפי שיובא לקמן בע"ה], מלבד מקור אחד שיש שהביאו לשיטת הלוחות. והוא מעדות שמעיד בעל ספר "נברשת", ששמע ממרן הגר"ש סלנט זצ"ל ב' הוראות. א', דתינוק הנולד עד שעה 12 בערב שבת, נימול בערב שבת. ב', דתינוק הנולד 10 דק' אחרי שעה 12 נימול בשבת. והגר"ד שפיצר הקשה לו דהוראות אלו סותרות זו את זו, ולא ענהו הגר"ש. ולאחר כמה שנים בקשו הגאון האדרי"ת זצ"ל לחזור ולשאול את הגר"ש, האם הודה אז לסברת הגר"ד שפיצר שא"א להקל למול בשבת את הנולד 10 דק' אחר 12, ובא וקרא לפני הגר"ש את כל השו"ט הנ"ל, ולבסוף נתן לו הגר"ש רשות להוסיף על ה 10 דק' הנ"ל, עוד 12 דק', ס"ה 22 דק' אחרי 12, כיון שהמילדת שוהה מלהודיע, עכת"ד. והנה לפי עדות בעל ה"נברשת", הרי לכאורה הורה מרן הגר"ש זצ"ל להקל כשיטת הלוחות.

אלא שבספר "בין השמשות" [עמ' סז] כתב הגרימ"ט עצמו וז"ל ובספר נברשת הביא בשם ח"י מו"ר הגר"ש סלנט זצ"ל בענין נולד בין השמשות, **דברים לא ברורים ולא מחוורים כלל, ואין לסמוך על שמועות אלו.** עכ"ל. וכן לעיל הבאנו את דברי הגרימ"ט, שכתב כי לא שמע בזה שום הוראה מגדו"י, הרי שהגרימ"ט עצמו לא סמך כלל על שמועה זו! [ויש להוסיף עוד כי ה"נברשת" בהשמטות (ח"ב עמ' כ-כב) מביא באריכות מה שהקשה לו בשנת תרס"ב "אחד ירא וחרד" על שיטתו, ואת מה שתיירץ לו, והוא לא מזכיר כלל את הוראת הגר"ש שהוא עצמו שמע מפיו מספר שנים לפני זה. ויתכן שמוכח מזה, שלא היה ברור אפילו לבעל ה"נברשת" עצמו, שהגר"ש באמת הסכים לשיטתו]. ומלבד זאת, ישנה שמועה סותרת מהגר"ש, שמסר מרן הגר"ש אויערבאך זצ"ל לגיסו הגר"א הורביץ זצ"ל. וכך כתב בספרו "ארחות רבינו" [ח"ג עמ' קנ]: "ואמר לי גיסי מוהרש"י הוראה בשם הגר"ש סלנט זצ"ל, ילד שנולד 3 עד 4 דק' לפני שעה 12, הורה הגר"ש בירושלים לעשות הברית בתשיעי ולא בשמיני, משום שבירושלים השמש כבר לא נראית אז, והחשיבו כבין השמשות, ולא משום שחוששים לשעונים לא מדויקים כמו שאומרים אחרים, והוראה זו רק בירושלים". [וגם הגרמ"מ קארפ שליט"א שמע מהגר"ש כי הוראה זו היא מהגר"ש]. וכיון שכן, קשה מאד לסמוך ולהקל ע"פ עדות זו של ה"נברשת".

[ויש מי שטען, כי שמע מזקן אחד ששמע מהר"מ שפירא, כי את זמני הלוח עשה ע"פ הדרכת מהר"ל דיסקין זצ"ל שהורה לו לקבוע את השקיעה כפי השקיעה בים. אך לאחר בירור פשוט עולה, כי הר"מ שפירא היה בן 12 בלבד! בפטירתו של מהר"ל דיסקין, (הר"מ שפירא נולד בשנת תרמ"ו, ומהר"ל זצ"ל נפטר בטבת תרנ"ח). כך שאין היתכנות כלל לסמוך על שמועה זו. ובנוסף, הרי ה"נברשת" מעיד כי מהר"ל אמר לו, כי לענין השקיעה אינו מכריע (האם בכלל יש לנכות הרים), ורק לענין הנץ פסק לו, עי"ש. ובנוסף, איך יתכן שהר"מ שפירא קיבל ממהר"ל זצ"ל, והגרימ"ט לא ידע מכלום?]

ומה שבספרים החשובים העוסקים בעניינים אלו, מביאים מקורות רבים מספרי הפוסקים ומגדולי ישראל, לענין של "ניכוי הרים". יש לשים לב, כי מכל המקורות אין ראיה אלא לעיקר הענין של ה"ניכוי", שהוא בהסתרות **שמעל גובה העיר**, הגורמים להסתרה **מוקדמת**, אבל אין מזה כלל ראיה לנכות **מתחת לגובה העיר**, כשהסתרה וה"ניכוי" הם **אחרי** השקיעה המישורית!

ג. והנה יש שטענו שהמנהג בירושלים היה להקל בזה, ולנקוט כבעלי הלוחות [שהשקיעה היא בשעה 12, דהיינו בשעת קריאת המוגרב, שזהו זמן השקיעה בים]. אך באמת יש ראיות להיפך, דלא נהגו להקל כלל, אחרי הזמן שהשמש נסתרת, ואינה נראית בעיר. ראשון לכל הוא מרן **החיד"א** בברכי יוסף [או"ח שלא ז] שכתב כל שנראה שמש אפילו בדבר הגבוה בעיר, מונין מאותו יום, וכשאין נראה כלל בשום דבר, מונין להבא. וכן **המנהג** בירושלים ובחברון מזמן גאוני הדורות אשר לפנינו. עכת"ד.

וכן בתקופה מאוחרת יותר כששאל הגאון ה"בן איש חי" [רב פעלים ח"ב יט] על **מנהג** ירושלים וחברון בזה, מאת הרב החסיד ר' אליהו מני נר"ו השוכן שם, הוא הביא לו את המנהג הנ"ל שכתב החיד"א. [וכן בספרו "בן איש חי" (שנה א ויקהל ט) פסק כן דהשקיעה היא כשאין השמש נראית

בעיר, שהוא 7 דק' לפני קריאת המוגרב. וכן הגר"ח פלאג'י זצ"ל (שו"ת לב חיים ח"ב קלד) פסק דשקיעה"ח היא 10 דק' קודם שעה 12 ממתי שאין השמש נראית, וציין לדברי החיד"א הנ"ל.

וכן הגר"ר יוסף שוורץ זצ"ל שהיה הראשון שעשה "לוח" בירושלים, קבע בלוחותיו (בשנת תרכ"ב) את השקיעה לפי הזמן שהשמש נסתרת בפועל מהעיר, כמובא בספר "נברשת" (עמוד נ"ו). וגם בספרו "דברי יוסף" [דף ע ועוד] כתב דהשקיעה האמיתית היא כשנעלמת השמש מראש הר הזיתים, ויכול להגיע ל-10 דק' לפני קריאת המוגרב.

וכן רבני ירושלים הספרדים [בתקופתו של ה"נברשת"] הורו כך למעשה. כך הורה הגר"ר שלום מלכא זצ"ל [מרבני בית א-ל] בספרו "וזרח השמש" [דף ה] וכתב כי השקיעה היא 10 דק' לפני המוגרב, ואם נולד אז תינוק, הוא נימול כמו בנוולד למחר. וכן הגאון בעל מחבר ספר "כף החיים" פסק בהרבה מאד מקומות בספרו [קלא כו וכו', ורלג ה, ורסא א וכג, ועוד] דהשקיעה היא כשאין השמש נראית בעיר, והוא 10 דק' לפני המוגרב.

והמחבר הראשון שטען שזמן שקיעה"ח להלכה הוא בשעה 12 בזמן קריאת המוגרב, הוא בעל ספר "נברשת" שנוקט כך בספרו כמה פעמים. אך לא מבואר כלל בדבריו שכך הוא המנהג. ואדרבה הוא מביא את דברי הגר"י שוורץ ואת לוחותיו, שקבע את השקיעה בזמן שאין השמש נראית בעיר, והוא מסביר למה הוא חולק על שיטתו. וכן מביא קושיות שונות מבני דורו על שיטתו בניכוי הרים לענין הנץ והשקיעה, ומתיר בסברות וטענות שונות, אך איננו טוען בשום מקום שמנהג העולם הוא כשיטתו, או שחכמי הדור ס"ל כוותיה. [וכן כתב בלוח "עיתים לבינה" תשנ"ט (עמ' י) וז"ל: בעל ה"נברשת" טורח כמה פעמים בספרו **לשנות המנהג** שהיה נהוג להקדים השקיעה בכמה דק' מהמוגרב - ולהשוותו לזמן המוגרב. ועוד כתב שם שהזקנים החיים עמנו זוכרים שהיה נהוג להתפלל מנחה עד 6-7 דק' קודם המוגרב].

ועוד הביא שם [השמטות עמ' כ] שהקשה לו אחד על שיטתו בענין השקיעה "קשה למה נמתין עוד 8 דק' מלחשב סוף היום, עד שעה 12, הלא עי"ז אנו גורמים להכשיל רבים ח"י בהכנסת שבת וכו'", וה"נברשת" עונה לו שבאמת אין כאן מכשול, כיון שכולם מקבלים שבת לכה"פ חצי שעה מקודם, וה' 8 דק' הללו "לא מעלין ולא מורידין", וכל מה שמפרסם את שיטתו הוא בשביל שיחמירו במוצ"ש וכו'. הרי דבריו ברור מללו **שבפועל אנשים אינם נוהגים להקל למעשה כשיטתו!** ולכן הוא לא ראה צורך לחשוש לטענה ששיטתו גורמת מכשול!

ויש שרצו להוכיח כי כך היה המנהג, מדברי חבירו של בעל ה"נברשת" [נברשת עמ' נח] שאמר לפני מהרי"ל דיסקין זצ"ל: דבר זה ברור הוא אצל כל יושבי ירושלים, שמחשבים את הזמן בשקיעה לא כפי המציאות פה, אלא מוסיפים עוד שבעה דק' עליה כדי לחשב אותה במאוחר. והמשיך בדבריו: וכן המכריז המוגרב ממתין כנ"ל שבעה דק' ואח"כ הוא צועק, ומודיע לכל שהוא שעה י"ב, והוא סוף השקיעה ומתחיל ביהשמי"ש. ע"כ. והנה מלבד מה שברור שמה שאמר שהוא דבר ברור אצל "כל" יושבי ירושלים, הוא גוזמא בעלמא, שהרי כבר הבאנו לעיל מרבני אותה תקופה שכתבו במפורש להיפך, וה"נברשת" עצמו בספרו מביא מכמה מבני ירושלים שהקשו על שיטתו ולא הסכימו עמו. - בנוסף, הלא גם הוא לא אמר כלל שאנשים מקילים בזה **למעשה**, ואדרבה, הרי הבאנו מדברי ה"נברשת" עצמו כי אף אחד לא סומך על דבריו **למעשה**, רק כוונתו שהם סוברים כך **בסברא**, ונפ"מ למעשה לענין ה"נץ" וכמו שממשיך שם בדבריו.

ובנוסף לכך, אף אותם מבני ירושלים שקיבלו את דברי בעל ה"נברשת" באופן עקרוני, הרי כבר כתבנו לעיל, ששמע להדיא ב"נברשת" שכל יסוד שיטתו הוא מפני שחשב בטעות שע"י ניכוי ההסתרות באנו לשקיעה האמיתית, המישורית, והשקיעה בירושלים שוה לשקיעה ביפו שהיא בגובה הים. ומעולם לא עלה על דעתו לעשות את ה"ניכוי" של הלוחות, שהוא **אחרי** השקיעה האמיתית, המישורית. ואם כן אף שיטתו של בעל ה"נברשת" ובית מדרשו, אינם סיוע כלל לשיטת הלוחות!

והנה יש שטענו עוד שניתן להוכיח את "מנהג ירושלים" ממה שקריאת המוגרב שהיא בשעה 12 היתה נקראת בפי העם בשם "שקיעה", כפי שנראה מלשונו של הגרימ"ט בכל מקום בספרו, וגם כך

שמעו מזקני הדור ההוא. אך נראה פשוט שאין זה ראייה כלל לשקיעה **ההלכתית**, ולהנהגה למעשה בכל מצוות התורה, כי באמת לא סמכו ע"ז כלל **למעשה** לעשות מלאכה או הפס"ט עד אז, וכנ"ל, ומה שקראו לזה "שקיעה" הוא מחמת החישוב של הישמעאלים אנשי המוגרב שהם קבעו אז את ה"שקיעה" ואת השעה 12 של השעון הערבי שהיה נהוג בירושלים, אשר לפיו, בכל יום בעת ה"שקיעה" השעה היא 12 וכל אחד כיוון את שעונו ע"פ "שקיעה" זו. ובאמת דבר זה מפורש בדברי הגרימ"ט בספרו "בין השמשות" [עמ' פד] שהביא מה"דברי יוסף" ומ"זרח השמש" ומזקני ירושלים, כי קריאת המוגרב היתה כ-10 דק' **אחרי** השקיעה, והיתה נקראת בפי העם בשם "שקיעה"!

ועולה מהדברים, כי אין שום בסיס לומר שהיה כזה "מנהג ירושלים", ואדרבה, יש ראיות שהיה מנהג להיפך מזה. וכן מוכח מדברי הגרימ"ט עצמו שדן בזה מדעתא דיליה, וגם שמע את טענות הגראז"מ, ולא מביא שום ראייה מ"מנהג ירושלים". ומי לנו גדול מהגרימ"ט בקי ב"מנהגי ירושלים"! והדברים ברורים!

ד. והנה יש שרצו לסמוך על הא דשתקי רבנן, ולא מיחו, וא"כ מסתמא מסכימים לקולא זו של בעלי הלוחות. והנה מלבד הא דבאמת לא כל הגדולים נכנסו לבירור נושא זה לעומק, או שנשאר להם נושא זה בספק, [וגם כשדנו לפנייהם על זמן השקיעה, לא העלו בפניהם את כל הטענות הנ"ל]. גם בלא"ה נראה דאין בזה הסכמה לזמני הלוחות, משום שהרי בשעתו לא נדפסו כלל זמני השקיעה בלוח לא"י, וכנ"ל, ולא היה על מה למחות. וגם כשנתפרסמו זמני השקיעה, לא רצו למנוע את פרסומם, היות ובזמנו לא היו כלל לוחות וזמנים אחרים. ובנוסף, כי בעבר אנשים לא סמכו על זמני הרב טוקצ'ינסקי בצמצום, [ובפרט, בשנים שלא נתפרסם זמן השקיעה בלוח לא"י, ואנשים ידעו את השקיעה "בערך" ע"י זמן הדלקת הנר בע"ש, או ע"י "שעון ארץ ישראל" שהיה בבתי הכנסת, (שהשקיעה כל יום בשעה 12), וא"כ ודאי שלא צמצמו]. והרי בערב שבת כולם קיבלו שבת מוקדם, וכן לענין הפס"ט הקדימו ברווח, [וכן פרסם מרן הגרז"ר בנגיס זצ"ל בשנת תשי"ח וז"ל: "להזהיר לכל בנות ישראל לעשות את הפס"ט דוקא מלפני זמן בין השמשות, היינו מבעו"י **כשהחמה עדיין נראית**"]. וכן לענין תפילת מנחה, נהגו בבתי הכנסת לקבוע את זמן מנחה בכל יום, חצי שעה לפני השקיעה [11: 30 לשא"י] ולכן לא היה מצוי בזה מכשול, ולא היה צורך למחות על כך. [וכשהיתה שאלה של ברית מילה, ידעו שצריך לשאול ולברר]. ומשאי"כ כיום, שהלוחות מדייקים ברבעי דק', ואנשים סומכים ע"ז **בצמצום**, ועושים מלאכה בער"ש או הפס"ט עד הרגע האחרון, וכ"ש שמתפללים מנחה לכתחילה בצמצום.

ועוד, דבאמת הרבה מן הגדולים עוררו שלא להקל למעשה לזמני הלוח. [ואין כוונתנו לומר שכל הגדולים דלהלן טענו את הטענה שלנו, אלא כוונתנו להביא שלא כל הגדולים שתקו ללוח, ויש מהם שחששו שמא אין הגובה מאחר את השקיעה, כספק דהגראז"מ, ויש מהם שחששו לטענה שאין לנכות הרים כלל. ועוד, דסו"ס לדעת כולם כ"ש שיש לחוש לטענתנו שעכ"פ אין לצרף את ב' הקולות יחד]. ראשון לכל הוא מרן **הגראז"מ** זצ"ל, שנסתפק אפילו במקום שהשמש נראית "בפועל". וכן בספר "בירור הלכה" (תנינא יו"ד עמ' מב) כתב "שמעתי מהמוהל הרה"ח ר' נחום ברגמן שליט"א ששמע ממרן **הגרצ"פ פרנק** זצ"ל, שבין השמשות מתחיל 4 דק' לפני השקיעה, [א"ה, כוונתו לשקיעה של הגרימ"ט], והדבר מאושר מעוד עדויות, סו"ד ראוי לברר זמן השקיעה במישור, ועל פיו לשפוט אם הגיע זמן בין השמשות".

וכן מובא בשם מרן **הגרש"ז אויערבאך** זצ"ל, כמוש"כ החסד לאברהם ששמע מהגרי"א נבנצל שליט"א בשם מרן הגרשז"א, כי מדינא צריך להקדים 5 דק' לפני הזמן שבלוח, ודוקא בירושלים, מפני טעות הלוחות. וכן הגרי"א הורביץ מסר כך מגיסו הגרשז"א, וכנ"ל. וכעין זה כתב גם בספר "שבות יצחק" (נר שבת פ"ז) בשם מרן הגרשז"א זצ"ל, וגם בשם מרן **הגרי"ש אלישיב** זצ"ל. [ואין זה סותר למה שמוסרים כי מרן הגרשז"א זצ"ל הורה ל"טהרת המשפחה" לפרסם בלוחותיהם את זמן הגרימ"ט, היות ובזמנו לא היו כלל לוחות וזמנים אחרים, והיה צורך לפרסם זמנים. וגם סמך על כך שאנשים אינם מצמצמים, וכפי שהדפיסו שם בהוראות למעשה שיש להקדים בכחצי שעה].

ועוד מפוסקי דורינו כתבו דיש להקדים לשקיעה המישורית, ה"ה הגר"ש דבילצקי זצ"ל (בקוני "לפני שמש" נדפס ב"ישורון" חלק מ' עמ' קצו). וכן הגר"מ ברנסדורפר זצ"ל (בשו"ת "קנה בושם" ח"ב סי' עה ועו). ומובא שם גם מכתבו של מרן הגר"י וייס זצ"ל שהסכים עם דברי הגר"מ ע"ש. וכן דעת הגר"מ פוזנא שליט"א בעל "אור המאיר", וכמבואר בספרו. וכן בטבלאות הזמנים שלו, קבע את זמן השקיעה בירושלים לפי השקיעה המישורית. וכן מרן הגר"נ קרליץ זצ"ל והגר"ח"פ שיינברג זצ"ל, ויבלחט"א הגר"מ שטרנבוך שליט"א במכתבם משנת תשס"ד (מובא בקוני "זמן שקיעת החמה" עמ' ה) הורו להקדים את השקיעה בירושלים ע"ש. וכן יש עוד מקורות מרבנים ופוסקים נוספים, שהחמירו להקדים לפני זמן השקיעה של הלוח.

ה. סוף דבר, לפי הסברא ובירור הענין שהארכנו לבאר לעיל, הרי במחכ"ת זמן השקיעה של הלוחות לענ"ד הוא שגגה! והוא אינו מובן לנו כלל! וגם ביררנו כי אין בזה "מנהג ירושלים", או הוראה ממי מגדולי ישראל שנוכל לסמוך עליה להקל בזה, מלבד הגרימ"ט עצמו שגם הוא לא רצה שיסמכו עליו בזה למעשה, וכפי שהבאנו לעיל, ואם כן, לענ"ד יש לקבוע ולפרסם בלוחות [בירושלים וגם בערים אחרות דכוותה] את זמן השקיעה, בזמן השקיעה המישורית! וזאת, מחמת הסברא ובירור הענין שכתבנו לעיל, שכיון שבפועל אין השמש נראית, אין שום טעם והיתכנות לאחר את השקיעה אחרי זמן השקיעה המישורית!

והלא מדובר כאן בחמורות שבתורה, כגון לענין שבת, והפס"ט [ומו"ד]. וכן יום יום לענין תפילת מנחה, ולערב ט' באב. וכן לענין מילה בנולד סמוך לשקיעה, ולעוד כמה וכמה עניינים. והמציאות היא שאנשים סומכים בשופי ובצמצום על הלוחות, וסבורים שהלוח זה הלכה פסוקה, ודבר ברור. ובאמת, לענ"ד אין זה אלא קולא יתירה שאינה מובנת! וכמוש"כ. ובכל דבר בודאי כולם נוהרים לצאת מכל חשש ופקפוק, אבל בדבר הזה, מחוסר ידיעה, הולכים אחרי הלוחות, בחמורות כאלו! ומעשים שבכל יום שמגיעים לרבנים שאלות של הפס"ט שנעשה 2 או 3 דק' לפני השקיעה של הלוח, והרבנים סומכים על הלוח, ומכשירים. [ומה שיש לוחות המדפיסים בכל עמוד או בהקדמה וכד', כי ראוי לחוש ולהקדים כמה דק' בשקיעה, אנשים לא מתייחסים לזה! ופוק חזי מאי עמא דבר].

ויש לציין, כי לענ"ד ללא שינוי בלוחות, לא יועילו הוראות בע"פ וכד' שיש להחמיר ולהקדים, כי אנשים בטוחים שאין לפקפק על זמני הלוחות המתפרסמים לכלל הציבור. כי כח ההשפעה של הלוחות הוא עצום!! ואם באמת צריך לעשות תיקון בענין זה, זה חייב להיות בתוך הלוחות עצמם!! ולא להשאיר בזה עם הוראה בע"פ או בשולי הלוחות ש"יש להחמיר" וכה"ג. [וגם נראה שלא כדאי לפרסם שני זמני שקיעה, זה לצד זה, כי זה יבלבל את האנשים, ואנשים צריכים דבר ברור! ולכל היותר אפשר להדפיס את השקיעה המאוחרת, בלוח העליון, כמו שהיום מדפיסים שם את השקיעה המישורית].

ונציין, כי גם כיום, בכמה וכמה ערים בארץ ובעולם, קובעים הלוחות את השקיעה כהשקיעה המישורית, ולא מאחרים מחמת גובה העיר. וגם בלוח החשוב והנפוץ בערי הארץ ובעולם "עיתים לבינה", יש שינוי בזה בין הערים השונות, מחמת סיבות שונות, כגון הוראת רבני המקום, או מנהג המקום מקדמת דנא. [וגם במשך השנים האחרונות ישנם שם שינויים בכמה ערים בשיטת קביעת זמן השקיעה והנץ], כך שעיקר הענין והמנהג בכל נושא זה, איננו חד משמעי! ולפי כל מה שכתבנו, מתבקש גם בירושלים, לקבוע את זמן השקיעה בזמן השקיעה המישורית! וכן בערים נוספות, אשר הלוחות כיום מאחרים בהם את השקיעה אחרי זמן השקיעה המישורית [מחמת גובה העיר מעל פני הים], על אף שבמציאות כבר אין השמש נראית בעיר, או בחלק ממנה.

מי שיש בידו לפעול ולתקן בזה, תהיה זכות הרבים תלויה בו.

לבירורים ופרטים נוספים, או מי שיש לו תשובות על הנ"ל, ניתן לפנות לטלפון 054/8457648

ו. נספח: בענין "נץ החמה" בירושלים. הנה הנץ המתפרסם כיום בלוחות המעודכנים בירושלים, בחלק גדול מהשנה הרי הוא מקדים בדקה או דקה וחצי לזמן הנץ המישורי, [ובחלק מהשנה הוא שוה לנץ המישורי בקירוב, או מאוחר עד חצי דקה]. והנה יש מהלוחות שקובעים את הנץ לכל העיר לפי הזמן המוקדם ביותר שהשמש נראית בפועל באיזו שהיא נקודה בעיר. וזה לעני"ד אינו מובן כלל, כי איך ראית השמש במקום אחד תחשיב שכבר הנצה החמה בכל ירושלים רבתי, אתמהה. וכנ"ל לענין השקיעה. וכן טענו רבים. [ואין זה שייך כלל לדברי החיד"א שהובאו לעיל שם, וכמוש"ש].

ויש לוחות שקובעים ומפרסמים את זמן הנץ לפי חישוב של גובה העיר מעל הרי מואב, ובצירוף "ניכוי הרים", אך ללא ניכוי הרי מואב עצמם, כיון שהם רחוקים מאד מהעיר. [ולשיטה זו אין הזמן שבלוח מדויק כלל, כיון שהם קובעים את הנץ לפי גובה של 800 מ', והלא יש שכונות רבות הנמוכות מגובה זה, ובהם הנץ מתאחר עד 2 דק', כיון שיש השפעה משמעותית להפרשי הגובה שבין השכונות ביחס להרי מואב].

והנה לפי כל מה שכתבנו לעיל בענין השקיעה, הוא הדין והוא הטעם לענין הנץ, **ואין שייך כלל לנכות הרים לפני הנץ המישורי. וא"כ אין לקבוע כלל את זמן הנץ לפני הנץ המישורי.** [זולת במקומות שרואים בפועל את השמש לפני הנץ המישורי]. **ומן הראוי שהלוחות יקבעו לכל העיר ירושלים את זמן הנץ כהנץ המישורי.** והיינו שלא יקדימו כלל את הנץ לפני כן, ובימים שה"נראה" לשיטתם מאחר מעט לנץ המישורי, יוכלו לאחר מעט את הנץ, ואין הפסד באיחור מועט כזה. או שיקבעו בכל ימות השנה כהנץ המישורי, [שלדעת רבים, בכל מקום זהו זמן הנץ, וא"צ "נראה"], ומי שירצו להחמיר באותם ימים [או בשכונות נמוכות בחלק גדול יותר מימות השנה] לאחר מעט ולהמתין לה"נראה" לפי חישובם, יעשו זאת.

ומה שיש שהביאו מדברי ה"נברשת" בשם מהרי"ל דיסקין זצ"ל, שאמר לנכות את הר הזיתים, והוכיחו מזה שיש לנכות אף קודם הנץ המישורי. לעני"ד אין מזה ראיה כלל, כיון שמהרי"ל דיסקין זצ"ל אמר כן ע"פ מה שאמר לפניו בעל ה"נברשת" שהאופק של הרי מואב הוא האופק האמיתי, והר הזיתים הוא "הסתרה מאוחרת", [ובאמת אין זה רחוק כ"כ מהמציאות, כי באמת הוא קרוב לאופק המישורי או שוה לו בחלק מהשנה, ועיקר ההסתרה של הר הזיתים הוא אחרי הנץ המישורי]. ואדרבה מהטעם השני שכתב שם מבואר כדברינו. שהרי כתב שם טעם שני שלא לנכות את הרי מואב, כיון שאין לנכות לפני הנץ האמיתי. [והטעם הראשון שאמר מהר"ל זצ"ל שאין לנכות את הרי מואב משום שהם רחוקים, הוא בכדי לומר שהרים רחוקים י"ל דאין לנכותם גם אחרי הנץ המישורי].